

Андрій ОСТРЯНКО

ВАЛЬТЕР РИХАРДОВИЧ ФОХТ

Життя та діяльність призабутого на сьогодні історика та архівіста Вальтера Рихардовича Фохта (1862 – 1941) були тісно пов'язані з Чернігівщиною. Він походив з родини емігрантів з Саксонії. Батько В. Фохта – Рихард Августович Фохт (1834 – 1914), професор римської словесності, за «відлиги» часів Олександра II, переїхав до Петербурга, де викладав давні мови впродовж півтора десятка років в училищі при лютеранській церкві Св. Анни¹. З ним приїхала дружина – мати Вальтера – Матильда Федор². У Петербурзі народилися їхні сини – Вальтер – 19 серпня 1862 р. та Детлев – 22 травня 1865 р., а також донька Гільбегарда – 11 червня 1868 р.³ Саме у Петербурзі Вальтер почав навчатися у гімназії⁴. У 1867 р. Р. Фохта було призначено наставником студентів і викладачем латини щойно відкритого Санкт-Петербурзького історико-філологічного інституту, а 1871 р. Гельсінгфорський університет присудив йому ступінь доктора філології⁵.

Про життя Фохтів у Петербурзі відомо небагато і переважно з переказів сучасників. Зокрема, один з них зафіксував випадок, що стався з Р. Фохтом. Як говорить бувальщина⁶, у вісімдесятих роках XIX ст. професор, який верхи їхав до місця роботи повз Зимовий палац, привернув увагу імператора Олександра III. Останній, буцімто через відсутність військової кавалерійської виправки, заборонив Р. Фохту їздити верхи. Це обурило професора, і він подав клопотання про відставку. З часом Міністерство освіти запропонувало йому місце професора у Ніжинській вищій школі. Втім, слід зазначити, якщо ця історія і мала місце, то у 60-х – на початку 70-х рр. XIX ст. – за часів правління Олександра II, але аж ніяк не Олександра III, який воцарився 1881 р., позаяк Р. Фохт задовго до того залишив Петербург.

Сталося так, що Р. Фохт влітку 1875 р. пристав на пропозицію директора Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині М.О. Лавровського обійняти посаду ординарного професора у цьому закладі⁷. З ним до Ніжина переїхала і вся його родина. На тоді в Ніжинській вищій школі, як і у багатьох інших навчальних закладах Російської імперії, сформувалась потужна німецька діаспора викладачів. Тамтешні студенти не завжди виявляли свою прихильність до надмірного представництва «в ученюм свете немцев, всех этих Фохтов, Фогелей, Зенгеров, Броков, Бурзи», які відстоювали офіційні програми навчання і протидіяли будь-яким спробам їх модернізації⁸.

У 1882 р. Вальтер Фохт закінчив гімназію при Ніжинському історико-філологічному інституті. За виняткову успішність у вивченні стародавніх мов дирекція Ніжинського історико-філологічного інституту рекомендувала голові Вченого комітету Міністерства освіти зарахувати В. Фохта до російської філологічної семінарії при університеті в Лейпцігу⁹. Відтак, він продовжив навчання у російській філологічній семінарії при Лейпцізькому університеті – alma mater його батька¹⁰, яку закінчив 1886 р. Після закінчення навчання В. Фохт повернувся до Ніжина й працював у гімназії при тамтешньому Історико-філологічному інституті (1886 – 1914 рр.)¹¹. В. Фохт шукав можливості займатись науковими студіями, для чого у 1893 і 1894 рр. виїздив до Лейпцізького та Берлінського університетів. Саме там, у Німеччині, побачили світ його перші статті¹². За словами самого В. Фохта, ці відрядження «дали мне возможность только расширить мой научный кругозор, но не сосредоточиться на какой-либо многофунтовой диссертации. Но все-таки мне удалось набросать кое-что и обратить на меня внимание выдающихся профессоров, и известный Emil Hübner в конце 1893 г. и начале 1894 г. даже предлагал мне платную должность при университетской библиотеке в Берлине и, конечно, бесплатную приват-доцента»¹³. Попри ці спокусливі пропозиції, В. Фохт по-

вернувся до Ніжина. Цього також потребували зміни, які сталися у родині – 1879 р. померла мати Вальтера¹⁴, відтак немолодий батько, який 1892 р. вийшов у відставку, брат і сестра також потребували допомоги. Ці родинні проблеми та слабе здоров'я стали на заваді науковим студіям В. Фохта «как того требовали магистерский и докторский экзамены»¹⁵. Однак наукових студій він не полишав. У 1895 р. став дійсним членом Історико-філологічного товариства при Ніжинському історико-філологічному інституті кн. Безбородька, крім того, підтримував зв'язки з Російським археологічним товариством, науковими часописами за кордоном¹⁶.

8 червня 1882 р. Рихард Фохт прийняв російське підданство, зобов'язавшись «Великому Государю Императору ... верным, добрым, послушным и вечно подданным с моею фамилиею быть»¹⁷. Крім того, Рихард Фохт закохався у циркачку – Августу Фелау¹⁸. Невдовзі вони побралися, і в цьому шлюбі 4 березня 1902 р. народився Іоган-Георг-Ульріх Фохт¹⁹. Прагнучи виховувати дітей у традиціях німецької культури, батьки охрестили Ульріха у Біловезькому євангелістсько-лютеранському приході Чернігівської губернії. Примітним є той факт, що через відсутність «восприемника» – судді з Лейпцига Едуарда Хьортеля (Hürtel), його роль виконав «преподаватель гимназии Вальтер фон Фохт»²⁰.

Ці події істотно вплинули на взаємини у родині Фохтів. Приязні стосунки між дітьми та новою дружиною старого професора припинилися зі смертю Р. Фохта 25 липня 1914 р.²¹ Його вдова – Августа Готлібівна Фохт порушила клопотання про одержання пенсії за службу батька на користь Ульріха²². Невдовзі після цього Вальтер почав збирати документи для оформлення батьківського спадку, зокрема зажадав від керівництва Історико-філологічного інституту копії послужного списку Р. Фохта, який був необхідний «его детям-наследникам для установления их числа ради получения наследства»²³. Чим закінчилась історія з розподілом майна та посмертної пенсії Р. Фохта – невідомо, однак, очевидно, це призвело до розриву стосунків між зведеними братами. Надалі вони не згадували про існування один одного, хоча тривалий час, до закінчення Ульріхом Ніжинського інституту народної освіти у 1923 р. і його від'їзду до Москви, обидва мешкали у Ніжині.

В. Фохт продовжував працювати у гімназії при Інституті і поєднував викладацьку діяльність з науковими студіями. З-під його пера виходить низка статей з історії античної літератури, хронології, нумізматики та археології, які були опубліковані у вітчизняних і зарубіжних наукових часописах²⁴. Сам В. Фохт зізнавався: «печатал я только случайно в силу необходимости и по настоянию друзей»²⁵. Водночас він накопичив «обильнейший материал для массы научных статей, которые ... надеялся разработать по окончании учительской службы» і зібрав солідну наукову бібліотеку²⁶. У Ніжині В. Фохт одружився. Його дружина – Егерт-Марія – подарувала йому дітей – Вальтера і Матильду²⁷. Він вийшов у відставку за станом здоров'я у 1914 р., однак, за його словами, «внезапно вспыхнувшая война уничтожила сразу все мои надежды и ожидания, превратив меня в мелкого хуторянина, а внутренняя смута лишила и сына, единственной опоры в старости, и всего трудом и лишениями приобретенного движимого и недвижимого имущества, сделавшими меня и жену нищими почти без одежды и средств к жизни»²⁸.

Смерть сина, а також втрата усіх наукових матеріалів, вплинули на моральний стан В. Фохта та його матеріальне становище. Він змушений був повернутися до роботи в архівних установах Ніжина. З 16 лютого 1920 р. по 1 квітня 1923 р. працював на посаді уповноваженого Чернігівського губернського архівного управління при Ніжинській політпросвіті. За цей час він узяв на облік архіви Ніжинського окружного суду, Ніжинського Інституту народної освіти, Міської управи, Ніжинської повітової земської управи, Інспектора народних училищ, Ніжинського казначейства, Ніжинської поштово-телеграфної контори та Ніжинських повітових та мирових з'їздів, а також низку архівів радянських установ²⁹. Як зазначав сучасник, В. Фохт працював «совершенно один, без полномочий, руководства, сметы, денег, порой даже без жалованья и пайка, за самое незначитель-

ное вознаграждение, по большей части 8 руб. в месяц, в грязи и холоде. ...большое количество архивных материалов спасено только его трудами. Хотя по специальности филолог-классик, он при своих научных работах привык ценить важность архивов вообще и в особенности будущее значение Нежинских архивных материалов, особенно частных перемещений архивных остатков, он полюбил это дело»³⁰. В. Фохт ледве не щодня відшукував на Ніжинському ринку архівні матеріали й скуповував їх або випрошував у торговців³¹, чим привернув увагу місцевої влади до проблеми збереження архівної спадщини³². Водночас стан його здоров'я та умови проживання не поліпшувалися – «положение тов. Фохта к настоящему времени не только не улучшилось, но наоборот, резко ухудшилось. Заработная плата по занимаемой им должности ничтожна и почти не выдается (вследствие финансовых затруднений). Наступающая зима застает тов. Фохта – полубольного старика – не одетым, необутым, без всяких запасов продуктов и топлива»³³. Через це В. Фохт змушений був звертатися по допомогу до Всеукраїнського комітету сприяння вченим 1923 р.³⁴ Попри матеріальні негаразди, впродовж 1920 – 1923 рр. він врятував архіви Ніжинського повітового старости за 1918 р., Ніжинського повітового предводителя дворянства XVIII – XIX ст., Ніжинського повітового поліцейського управління, Ніжинського з'їзду мирових та дільничних судів, дорожнього і будівельного комітетів, Ніжинського окружного суду та ін.³⁵

З 1 квітня 1923 р. по 27 грудня 1924 р. В. Фохт працював завідувачем архівосховища та заступником інструктора Губернського архівного управління, а з 27 грудня 1924 р. по 26 вересня 1925 р. – окружним інструктором Губернського архівного управління. За цей період, завдяки інтенсивній роботі В. Фохта, кількість зареєстрованих в Ніжинському архіві фондів зросла до 117³⁶. У цей час він особисто працював над упорядкуванням архівів колишніх Інспектора народних шкіл, Окружного суду та Старшого нотаря, архіву Земської управи, а також радянських установ – Окрвиконкому, Наросвіти, Увиконкому, Упродкому, Уздраву, Робфака й кварткомів³⁷. 26 вересня 1925 р., у зв'язку з реорганізацією архівних установ й утворенням Ніжинського окружного архівного управління, його було переведено на посаду ученого архіваріуса, на якій він займався інспектуванням стану зберігання документів у державних установах Ніжинської округи. Відлучення від безпосередньої роботи по впорядкуванню архівів В. Фохт переживав тяжко – «нехай Збірний архів зостається там, де він знаходиться тепер. Нехай має відпочинок, поки ще не вмер його батько т. Фохт»³⁸. На цій посаді він працював до 28 серпня 1926 р., коли його було звільнено «з огляду на його старість, яка не давала можливості інтенсивно проводити працю по Окрарху»³⁹, «стареча безсилість і взагалі у великій мірі втрата їм працездатності – це гальмувало роботу й безумовно мало свій негативний відбиток на продуктивності праці Окрарху»⁴⁰. У лютому 1927 р., «відзначаючи заслуги В.Р. Фохта як архівіста у справі збирання й охорони великої кількості цінних матеріалів», рішенням колегії Центрального архівного управління УСРР йому було призначено персональну пенсію⁴¹. Втім, не маючи достатніх засобів до існування, В. Фохт був змушений був розпродавати рештки своєї бібліотеки, зокрема 1929 р. він продав Інституту народної освіти за 40 крб. комплект часопису «Bibliotheca philologica classica» за 1914 – 1921 рр.⁴²

Під час роботи в архіві В. Фохт намагався відновити свої студії з античної історії. З вересня 1925 р. по березень 1926 р. працював науковим співробітником Науково-дослідної кафедри при Ніжинському інституті народної освіти по секції античної культури. Опрацьовував тексти літературних творів класичними мовами та вивчав історію місцевого грецького купецтва 30 – 40-х рр. XIX ст. за матеріалами архіву Ніжинської грецької громади.

Архівне управління, в якому працював В. Фохт, знаходилось у будинку Ніжинського інституту народної освіти, в якому впродовж 1919 – 1923 рр. навчався У. Фохт. Про їхні стосунки в той час відомостей немає, проте обидва активно займалися науковою роботою. Зокрема, Ульрих Фохт рішенням бюро Інституту у листопаді 1922 р. був «занесен на красную доску за свою самоотвер-

женню роботу по відновленню наукової життя Нежинського інституту»⁴³. Невдовзі після закінчення Інституту У. Фохту було відмовлено у навчанні в аспірантурі при Науково-дослідній кафедрі історії культури й мови «ввиду заповнення штатного складу кафедри»⁴⁴, і він виїхав до Москви. Надалі його діяльність була пов'язана зі столичними вузами та академічними установами, передусім з Інститутом світової літератури АН СРСР. Його колеги, відзначаючи широту його поглядів, масштабність досліджень, напрощуд вдало підмітили «равнодушье» У.Р. Фохта не тільки до звань і посадових обов'язків, але й до кількості опублікованих ним наукових праць»⁴⁵. «Фохт (У.Р. Фохт – Авт.) писав неохотно, буквально из-под палки, когда того требовал научный план или, иначе, производственная дисциплина. Сила Фохта заключалась в таланте общения, в замечательной душевной открытости, в постоянной готовности прийти на помощь и поддержать ближнего, а иногда – если мыслить пространственными категориями – и не очень ближнего. И еще в способности откликнуться на свежие веяния в науке, отозваться и поддержать оригинальную мысль»⁴⁶. Уважне прочитання цих відгуків дає підстави поширити подібні характеристики на усіх представників цього роду – Рихарда Фохта, у доробку якого чільне місце посідають рецензії на роботи сучасників, та Вальтера, який також віддавав перевагу евристичній на противагу систематичній підготовці наукових праць.

У Москві 14 серпня 1930 р. у Ульріха народився син Юрій (Ю.У. Фохт-Бабушкін) – знаний фахівець з теорії культури та естетики, один з основоположників соціології культури, доктор філософських наук, професор⁴⁷.

Відомості про перипетії життя В. Фохта у 30-х рр., на жаль, не збереглися. Він працював у Ніжинському педагогічному інституті, який, після пережитої чистки 1933 р., набув сумнівної репутації «притулку шпигунів, троцькістів і українських націоналістів»⁴⁸. Поступово образ ворога в очах радянських людей набув чіткого національного забарвлення – суспільство «обробляють» ідеєю про шкідництво різних націй⁴⁹. Подібні настрої проти німців в СРСР підігрівалися подіями в Німеччині. Влада вживала «превентивних заходів» для боротьби з ймовірною «п'ятою колонною». Постанова лютневого 1937 р. пленуму ЦК ВКП(б) орієнтувала на «уроки вредительства, диверсії і шпionaжа японо-німецько-троцькістських агентів»⁵⁰. Для протидії поширенню «шпiонських та диверсійних груп» на території СРСР органами НКВД було сплановано і проведено низку спеціальних операцій, серед яких однією з перших стала так звана «німецька операція», санкціонована наказом 00439 від 25 липня 1937 р.⁵¹ За цим наказом передбачалися масштабні репресивні акції проти німецьких підданих, що мали відношення до оборонних промислових об'єктів в СРСР. Надалі дію цього наказу оперативними наказами НКВД було поширено на німців-громадян СРСР⁵². Вочевидь, В. Фохту вдалося уникнути переслідувань завдяки тому, що він за своїм соціальним статусом та родом діяльності не потрапив до категорії осіб, які мали бути заарештовані. Втім, «шпiономанія» з літа 1937 р. міцно засіла у суспільній свідомості радянського суспільства. Зокрема, у жовтні 1937 р. після викриття «злочинної» групи викладачів Ніжинського педагогічного інституту, які були причетні до підпору під покровительством директора, увага борців з ворогом в середині країни переключилася на завідувача бібліотеки, «єпископа автокефальної української (правильніше петлюрівської) церкви Абрамовича», та «старих» професорів Фохта та Турцевича, декана літературно-мовного факультету Повіда, секретаря комітету комсомолу Ясківця»⁵³. В. Фохт став жертвою цієї кампанії після чергового спалаху суспільної ненависті до німців, пов'язаного з початком війни – підозрілість радянської влади до німецького населення, сумніви в його благонадійності зумовили активізацію заходів превентивного характеру. 26 червня 1941 р. В. Фохта було заарештовано і проти нього порушено кримінальну справу за частиною 2 статті 54 Кримінального кодексу УРСР за антирадянську агітацію⁵⁴. Зрозуміло, що він був заарештований як «ворогівний супротивник», який як німець становив небезпеку після початку військових дій з Німеччиною. Приблизно у той же час

було заарештовано й У. Фохта⁵⁵. Щоправда, завдяки зусиллям О.М. Єголіна⁵⁶ – працівника ЦК ВКП(б), а після війни головного редактора журналу «Звезда», директора Інституту світової літератури АН СРСР – вдалося уникнути небажаних наслідків. Натомість, морально знищений арештом і фізично знекровлений В. Фохт помер у в'язниці 27 липня 1941 р.⁵⁷ Справу було закрито 2 серпня 1941 р. у зв'язку зі смертю В. Фохта. Проте справедливість було відновлено лише 1996 р., коли було встановлено, що дії В. Фохта не містили складу злочину, передбаченого частиною 2 статті 54 Карного кодексу УРСР, а його арешт був необґрунтований. На Фохта Вальтера Рихардовича поширено дію статті 1 Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» у зв'язку з відсутністю в його діях складу злочину⁵⁸.

¹ Викладачі Ніжинської вищої школи. 1820 – 1920: Біобібліографічний покажчик / Автор-укладач Л.В. Гранатович. – Ніжин, 1998. – С. 179-180.

² ДАЧО. – Ф.1105. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.3.

³ Там само.

⁴ Острянюк А. Неопублікована автобіографія Вальтера Фохта // Сівєрянський архів. – Чернігів, 2008. – Вип. 2. – С. 97.

⁵ Викладачі Ніжинської вищої школи. 1820 – 1920: Біобібліографічний покажчик. – С. 180.

⁶ Егоров Б.Ф. Сын профессора и артистки. Очерк о У.Р. Фохте // Звезда. – 2003. – № 7 [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/zvezda/2003/7/egor.html>

⁷ Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005. – С. 120.

⁸ Журба О.І., Скиба І.А. Сповідь українського історика та фольклориста (Володимир Валеріанович Данилов: провінційний дослідник на межі культур) // Вісник Дніпропетровського університету. Серія історія і археологія. – Дніпропетровськ, 2008. – Вип. 16. – С. 212.

⁹ ДАЧО. – Ф.1367. – Оп.1. – Спр.307. – Арк.1 – 2.

¹⁰ Острянюк А. Неопублікована автобіографія Вальтера Фохта... – С. 97.

¹¹ ДАЧО. – Ф.1367. – Оп.1. – Спр.1008. – Арк.1.

¹² Острянюк А. Неопублікована автобіографія Вальтера Фохта... – С. 98.

¹³ Там само.

¹⁴ ДАЧО. – Ф.Р-8840. – Оп.3. – Спр.325. – Арк.7.

¹⁵ Острянюк А. Неопублікована автобіографія Вальтера Фохта... – С. 98.

¹⁶ Состав Общества к марту 1899 года // Сборник Историко-филологического общества при институте князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1899. – С. 62.

¹⁷ ДАЧО. – Ф.1105. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.9.

¹⁸ Там само. – Спр.2337. – Арк.2.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. – Спр.1960. – Арк.1.

²² Там само.

²³ Там само. – Спр.6. – Арк.77.

²⁴ Острянюк А. Неопублікована автобіографія Вальтера Фохта... – С. 98.

²⁵ Там само. – С. 97.

²⁶ Там само.

²⁷ ДАЧО. – Ф.Р-8840. – Оп.3. – Спр.325. – Арк.7.

²⁸ Острянюк А. Неопублікована автобіографія Вальтера Фохта... – С. 97- 98.

²⁹ ДАЧО. – Ф.Р-5301. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.1- 8.

³⁰ Там само. – Спр.22. – Арк.112 зв. – 113.

³¹ Морозова А. З історії Державного архіву Чернігівської області у 20-30-х рр. ХХ ст. // Сівєрянський архів. – Чернігів, 2008. – Вип. 2. – С. 14.

³² ДАЧО. – Ф.Р-5301. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.7.

³³ Там само. – Спр.10. – Арк.21-21 зв.

- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Там само. – Ф.Р-647. – Оп.2. – Спр.3. – Арк.5 зв.; Спр.41. – Арк.195 зв.; Спр.106. – Арк.73.
- ³⁶ Там само. – Ф.Р-5301. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.151.
- ³⁷ Там само. – Спр.18. – Арк.18 зв. – 19; Спр.22. – Арк.112 зв.; Спр.12. – Арк.13.
- ³⁸ Там само. – Спр.23. – Арк.13.
- ³⁹ Там само. – Спр.46. – Арк.151.
- ⁴⁰ Там само. – Арк.197.
- ⁴¹ Там само. – Спр.57. – Арк.51.
- ⁴² Зозуля С. Корпусна публікація документів до історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922 – 1930) // Архіви України. – 2003. – № 4 – 6. – С. 85.
- ⁴³ Там само. – Ф.1105. – Оп.1. – Спр.2337. – Арк.25.
- ⁴⁴ Там само. – Ф.Р-6121. – Оп.1. – Спр.281. – Арк.231.
- ⁴⁵ Егоров Б.Ф. Сын профессора и артистки. Очерк о У.Р. Фохте // Звезда. – 2003. – № 7 [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/zvezda/2003/7/egor.html>
- ⁴⁶ Манн Ю. Филологические воспоминания // Вопросы литературы. – 2010. – № 1 [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/voplit/2010/1/ma18.html>
- ⁴⁷ Див. про нього: http://www.biografija.ru/show_bio.aspx?id=130456
- ⁴⁸ Хоменко М. Національне кубло // Більшовик (Чернігів). – 1937. – 4 вересня: Цит. за: Марочко В., Хіллів Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929 – 1941). – К., 2003. – С. 176.
- ⁴⁹ Див.: Чирко Б.В. «Шкідництво різних націй...» (Національні меншини на Україні у 1920 – 1930-х роках за документами ЦДАГО України // Архіви України. – 1992. – С. 32-40.
- ⁵⁰ Див.: «Большой террор»: 1937 – 1938. Краткая хроника [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.memorial.krsk.ru/Articles/2007HrBT.htm>
- ⁵¹ Оперативный приказ Народного комиссара внутренних дел союза СССР от 25.07.1937 [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.martyr.ru/content/view/36/41/>
- ⁵² Див.: Охотин Н., Рогинский А. Из истории «немецкой операции» НКВД 1937 – 1938 гг. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.memo.ru/history/nem/index.htm>
- ⁵³ Кучер М. Хто орудує у Ніжинському педінституті // Комсомолець України. – 1937. – 6 жовтня: Цит. за: Марочко В., Хіллів Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929 – 1941). – К., 2003. – С. 176-177.
- ⁵⁴ ДАЧО. – Ф.Р-8840. – Оп.3. – Спр.325. – Арк.33.
- ⁵⁵ Егоров Б.Ф. Сын профессора и артистки. Очерк о У.Р. Фохте // Звезда. – 2003. – № 7 [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/zvezda/2003/7/egor.html>
- ⁵⁶ Про О.М. Єголіна див: <http://www.knowbysight.info/YeYY/00816.asp>
- ⁵⁷ ДАЧО. – Ф.Р-8840. – Оп.3. – Спр.325. – Арк.33.
- ⁵⁸ Там само.